

תוכן העניינים

ילקוט מורשת 101 מוקדש לזכרה של חברת המערכת אסתר ובמן ז"ל

8	גרסיאלה בן-דרור	דבר העורכת
חקר האנטישמיות והשואה		
15	אלי צור	הצועד מול הסופה: פעילותו של יאן בודווין דה קורטנא למען שוויון זכויות אזרחי ליהודים
36	אירית צ'רניאבסקי	דפוסי המגורים של יהודי ורשה בין שתי מלחמות העולם
69	מנחם קרן-קרץ	רועה בלי צאן או צאן בלי רועה: לכטיהם הקשים של הרכבים החסידיים בהונגריה בתקופת השואה
96	משה ורד	הגטו בנג'ונגיר, הונגריה עילית מאי-יוני 1944
121	נעם לייבמן	האומנם "דק תיאור המאורעות"? זיכרונותיו של קצין המשטרה היהודית בגטו ורשה סטניסלב גומבינסקי כדגם לגיתוח הרמנויטי
146	אפרים זורף	הצלת יהודים בשואה ברומניה בידי הקונסול של צ'ילה סמואל דל קמפו
163	אירית בק	מביאפרה לדארפור – שיח אפריקני וגלובלי על השואה
182	יחיעם ויץ	משפטי הרוצחים בשואה בין משפט אייכמן למשפט רמיאניוק

חקר נשים בשואה

- לזכרה של פניה גוטספלד ז"ל, בשיתוף
 "המרכז לחקר האישה באוניברסיטת בר-אילן"
- למה לעסוק כלל ב"נשים בשואה" כנושא נפרד?
 ג'ודי באומל-שורץ 212
- אנו באנו ארצה מגרמניה, 1933:
 סיפורה של משפחה, סיפורה של תקופה
 אביבה חלמיש 234
- מעברים במצבים קיצוניים:
 שתי נשים בשלטון הכיבוש הנאצי
 דליה עופר 250
- לבנות חורבה: הקמת משפחות חרדיות לאחזר השואה
 מיכל שאול 277

תיעוד ועדות

- מסיבת שמחת תורה בגטו קובנה
 לאה לנגלבן 301
- רחל רונן – יומן של נערה מגטו לודז',
 מסמך מארכיון מורשת
 ניר איציק 337
- "השרדות הנל' מטרידות ולוקחות את חיי ממש":
 מכתב מאת הרב מרדכי יעקב גולינקין בדנציג לרב
 יוסף ליפמן גורביץ במלבורן
 דוד גולינקין 342

ביקורת ספרים

- 346 יחיעם ויץ על ספרה של רבקה ברוט, באזור האפור – הקאפו היהודי במשפט, הוצאת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2019
- 354 שרון גבע על ספר בעריכת בתיה רביר, השמיעיני את קולך ונסו הצללים: מבחר מקורות על נשים בתקופת השואה, מורשת: בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' ויד ושם, ירושלים 2018.
- 359 אלי צור על ספרו של תמיר הוד, "אייכמן לעניים" או איוון האיום, מדוע זכרנו לשכוח? פרשת דמיאניוק בישראל, רסלינג, תל אביב 2020.

רשימת המשתתפים

365

דבר העורכת

אנו מגישים הפעם לקוראינו את גיליון 101 של ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות, לאחר הכינוס החגיגי לציון גיליון 100 בעברית ובאנגלית (גיליון 17). ילקוט מורשת הוא כתב עת שפיט (PEER REVIEW) זה שנים רבות. כל מאמר עובר הן לקטורה פנימית של חברי המערכת והן לקטורה חיצונית ממומחים בנושא. מורשת נוסדה בשנת 1961, בדצמבר 1963 יצא לאור הגיליון הראשון של כתב עת זה, ומאז הוא יוצא לאור ברצף עד עצם היום הזה. ילקוט מורשת יצא לאור בראשיתו פעמיים בשנה בעברית, ולימים פורסם פעם בשנה בעברית, ופעם – באנגלית. מאז שנת 2011 הקתורה לחקר האנטישמיות והגזענות על שם אלפרד פ' סליינר באוניברסיטת תל אביב, שעליה מופקדת פרופ' דינה פורת, תומכת בכתב העת. מלבד זה, ילקוט מורשת נתמך במשך השנים על ידי ועידת התביעות, ועל כך תודתנו העמוקה גם לה על תמיכתה הרציפה והחשובה.

בין פרסום הגיליון הקודם לגיליון הזה הלכה לעולמה ד"ר אסתר ובמן. אנו כואבים מאוד את מותה בטרם עת. אסתר ובמן הייתה חברה במערכת ילקוט מורשת מאז 2011 ותרמה רבות לילקוט מורשת בדרכה השקטה והמקצועית. איברנו חברה יקרה מאוד לכולנו. אסתר ובמן נולדה בקאהיר, ומשפחתה היגרה לארץ בהיותה ילדה. בילדותה דיברה ערבית וצרפתית והייתה תלמידה מצטיינת בבית הספר. לאחר שירותה הצבאי היא בנתה לעצמה קריירה אקדמית מפוארת באוניברסיטת תל אביב, שם היא הייתה חוקרת בכירה במרכז דייין ושימשה היועצת האקדמית של התוכנית לחקר יהדות ארצות ערב. מחקריה עסקו בשיח הערבי על הסכסוך עם ישראל, ובעיקר בהיבטיו האנטישמיים ובתפיסותיו על השואה. עבודת הדוקטור שלה התמקדה בשיח הציבורי המצרי על השואה, 1945–1962 וזכתה בפרס מטעם אוניברסיטת חיפה. היא הייתה אורחת של מרכזי מחקר שונים, ובהם יד ושם ב־2016–2017. ספרה עם פרופ' מאיר ליטבק מאמפתיה להכחשה: תגובות לשואה בעולם הערבי (2015) זכה בגרסתו האנגלית בפרס הזהב של מכון וושינגטון למדיניות במזרח הקרוב. היא ערכה כמה ספרים, והאחרון מהם הוא קובץ מאמרים בנושא אנטישמיות כשפה הערבית, שיצא לאור ב־2017. צניעותה ויושרה האינטלקטואלי הפכו אותה לאחת החוקרות המוערכות ביותר בתחום התמחותה. חברי מערכת ילקוט מורשת מרכינים ראש נוכח האבדה הגדולה של בעלת מקצוע בולטת, חברה וקולגה אהובה, ומקדישים את הגיליון הנוכחי לזכרה.

בחלק הראשון של גיליון זה אנו מגישים מאמרים שעוסקים בנושאים מגוונים בנושא השואה ואנטישמיות במקומות גאוגרפיים שונים ובתקופות שונות לפני השואה ובזמן השואה. אנו מביאים לפני הקורא נושאים, כגון אנטישמיות ופילושמיות בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים; המכנה הסוציולוגי של ורשה היהודית לפני כיבוש גרמניה הנאצית; הרילמה של החסידים בהונגריה וגטו אחד בהונגריה עילית; וכן חסיד אומות העולם בתקופת השואה ברומניה. נושא חדש שאנו מפרסמים בגיליון זה הוא רצח עם בשני מקומות באפריקה, לאחר השואה, שאנשי המקום מפרשים אותם באספקלריה של השואה ורואים בהם חלק מרצח עם שגם שואב מהאידאולוגיה ומהאמצעים שננקטו בשואה בידי הגרמנים הנאצים כדי להעלים אוכלוסייה שלמה מכדור הארץ.

בגיליון זה אנו מפרסמים גם יחידה מיוחדת שעוסקת בחקר נשים בשואה – פרי שותפות בין ילקוט מורשת ובין המרכז לחקר האישה באוניברסיטת בראיילן על שם פניה גוטספלד ז"ל. אנו מביאים בגיליון זה גם מדור שעניינו תיעוד ועדות ומדור שעוסק בביקורת ספרים.

אנו פותחים במאמרו של אלי צור, שכתב על יאן בודווין דה קורטנא, אחד מגדולי הבלשנים בעולם בראשית המאה העשרים. המאמר עוסק לא בפן המקצועי של קורטנא, אלא בפעילותו הציבורית, אשר נבעה מגישתו לרעיון הלאומיות שכבש את אירופה. הוא התנגד ללאומיות רומנטית, שהדגישה את החיבור בין המוצא הביולוגי למוצא הגאוגרפי – דם וארמה – והדירה מהשייכות לאומה המדינית את מי שאיננו שייך לשתי הקטגוריות האלה. במקרה של פולין מדובר בפולנים קתולים, והגדרה זו דחקה את היהודים אל מחוץ לתחום. הלאומיות לדברי קורטנא בנויה מריבוי שייכויות, ולכן היא מכילה. הוא נלחם למען מתן זכויות שוות ליהודים, לא בתור חסד, אלא בתור זכות טבעית; והוא התנגד למסד כנסייתי נוצרי ופעל למען ארגונים חילוניים ואף אתאיסטיים בפולין. תפיסתו נדחו בזמנו, והיום הן משמשות בסיס ללאומיות הליברלית, המקובלת באיחוד האירופי.

גם אירית צ'רניאבסקי כתבה מאמר שעניינו התקופה שלפני השואה, ובכך היא מוסיפה רובד שלא פורסם קודם לכן בילקוט מורשת: "דפוסי המגורים של יהודי ורשה בין שתי מלחמות העולם". במאמר זה נחקרים דפוסי המגורים ואורח החיים של יהודי ורשה ערב השואה. במאמר הוגדרה "השכונה היהודית" בוורשה, תוארו תנאי המגורים בשכונה, הושוו תנאי המגורים של היהודים לאלה של הפולנים בעיר, נבחנו הפערים החברתיים והכלכליים בין תושבי השכונה וכן נבחנו התמורות בפזור האוכלוסייה היהודית לעומת האוכלוסייה הלא יהודית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

המאמר מבוסס על נתונים סטטיסטיים וכן על עיתוני התקופה, על ספרות יפה

ועל ספרות תיעודית.

שני המאמרים הבאים עוסקים ביהדות הונגריה: מנחם קרן-קרן כתב על "רועה בלי צאן או צאן בלי רועה: הרילמה של הרבנים החסידיים בהונגריה בתקופת השואה". לצד כמה אדמו"רים חסידיים אשר נמלטו מאירופה עוד בשנותיה הראשונות של המלחמה, היו אחרים אשר אף שחסידיהם ומקורביהם הפצירו בהם והציעו להם להציל את עצמם, סירבו לנטוש את צאן מרעיתם. תחת זאת הם הצטרפו אל בני קהילותיהם כאשר הללו נדחקו לגטאות, ניחמו אותם כאשר עלו לרכבות הגירוש והתפללו איתם בשעותיהם האחרונות במחנות המוות. אחרים מן האדמו"רים שניצלו נרתמו לשיקום היהדות הדתית והיהדות החרדית, על אף הסבל והאובדן הרב שחוו בזמן השואה. הפער בין הביטחון בסגולותיו העל-אנושיות של הצדיק החסידי מצד אחד ובין תוצאותיה הנוראות של השואה מצד אחר עורר שאלות הלכתיות ומוסריות בדבר תפקודו של הרב החסידי בשעת צרה. למי הצדיק מחויב כראש ובראשונה? נשאלת השאלה אם חובת הצדיק היא כלפי חברי הקהילה הקיימת השרויה בסכנת נפשות או שמא דווקא כלפי החצר החסידית שתקום, אולי, לעתיד לבוא.

מאמרו של משה ורד "הגטו בנג'מג'יר, הונגריה עילית מאי-יוני 1944" עוסק בעיקר בגטו אחד מתוך 150-180 הגטאות שהוקמו בהונגריה באמצע 1944; אלה היו גטאות קטנים, ובכל אחד מהם רוכזו כמה מאות יהודים בלבד. גטאות אלה לא זכו להתייחסות מעמיקה בחקר השואה. גטו נג'מג'יר שבהונגריה עילית הוא אחד הגטאות האלה. המאמר מציג בפירוט רב את תכנון הגטו ואת השיקולים שנלוו לתכנון, את מבנה הגטו בפועל, את גירוש יהודי נג'מג'יר והסביבה מבתיהם, את תנאי חייהם בגטו ואחרי כן בדיר חזירים גדול (אתר איסוף) שאליו הועברו. כן הוא מתאר את יחס האוכלוסייה ההונגרית אליהם. משם נשלחו יהודי הגטו דרך מבצר מונושטורי, ששימש חלק מגטו קומרון, להשמדה באושוויץ-בירקנאו.

מאמרו של נועם לייבמן עוסק בגטו – גטו ורשה ושתי גרסאות לזיכרונות בני הזמן שכתב סטניסלב גומבינסקי (Gombiński), קצין בכיר במשטרה היהודית שם. הקריאה בזיכרונות מעידה שקיים הבדל מכוון בין הגרסאות; ומהותו היא הפנייה לקהל יעד שונה. ההשוואה בין הגרסאות מספקת הזדמנות ללמוד על תהליך כתיבה חדש שסיבותיו עומדות במרכזו של המאמר וכן ללמוד על נקודת מבטו הסובייקטיבית של שוטר יהודי; נקודת מבט זו טרם נבחנה דייה במחקר. נוסף על כך, המאמר מתמודד עם כמה שאלות שנוגעות לסוגת הכתיבה תיעוד אישי (ego-documents): מה אפשר ללמוד על בחירתו של אדם לכתוב שתי גרסאות? כיצד נסיבות החיים המשתנות משפיעות על הכתיבה? באילו דרכים נוכחותם המשוערת של קוראים עתידיים מעצבת את הכתיבה ואת הסיפור שהכותב בוחר להציג לקוראיו? איך להתייחס אל מרחב שנראה מובן מאליו בתיעוד האישי? בתוך כך המאמר מציג

דגם אפשרי לקריאה במסמכים אשר עוסקים בתיעוד אישי, ובו הניתוח ההרמנויטי של הטקסט משמש כלי מרכזי לבחון כיצד הבין האדם את מציאות חייו. כמה חוקרים עוסקים בתחומים אחרים בהקשר של השואה וכותבים על הנושאים האלה: הצלה בידי חסידי אומות העולם, השפעות של השואה על רצח עם באפריקה אחריה ומשפטי הרוצחים בישראל אחרי השואה.

אפרים זדוף כתב על הצלת יהודים בשואה ברומניה בידי הקונסול של צ'ילה סמואל דל קמפו. סמואל דל קמפו, שהיה הממונה על נציגות צ'ילה ברומניה בשנים 1941-1943, ייצג גם את ענייניה של ממשלת פולין בגולה. בתפקיד זה הוא הנפיק דרכונים פולניים ליהודים פולנים שהגיעו לצ'רנוביץ, ובזכותם הם היו מוגנים מגירוש לטרנסניסטריה. בסוף 1941 פרס דל קמפו את חסותו על הפליטים באמצעות נציגו בצ'רנוביץ גריגורי שמעונוביץ' והצליח למנוע את גירושם של 250 יהודים. מדצמבר 1941 הוא התחיל להנפיק דרכונים של צ'ילה ליהודים מקומיים, ולאחר מכן, מ־1942 עד בריחתו במאי 1943, הוא המשיך להעניק תעודות חסות של צ'ילה שהגנו מפני גירוש או החרמת רכוש. על כך הוא לא דיווח לממונים עליו כי הכיר את מדיניותם האנטישמית. באמצע 1943 הוא נאלץ לברוח מרומניה והגיע לטורקיה. הוא לא קיבל את המינוי שהובטח לו כדיפלומט בשווייץ ונאלץ לחזור לסנטיאגו דה צ'ילה ולהתייצב לפני הממונים עליו.

יחיעם ויץ כתב על משפטי הרוצחים בשואה: בין משפט אייכמן למשפט דמיאניוק. מטרת מאמר זה להשוות בין שני משפטי הרוצחים בשואה שהתקיימו במדינת ישראל. המשפט הראשון הוא משפטו של אדולף אייכמן, שנערך בראשית שנות השישים של המאה הקודמת. אייכמן היה דמות המרכזית ביותר בתהליך השמדת יהודי אירופה, נידון לעונש מוות על ידי בית המשפט המחוזי בירושלים, ערער, אך ערעורו נדחה בבית המשפט העליון; והוציאו אותו להורג — מרובר בגזר דין מוות היחיד שבוצע בכל קורות המדינה. המשפט השני הוא משפטו של ג'ון דמיאניוק, שנערך בשנות השמונים ובשנות התשעים באותה מאה. דמיאניוק היה "חייל פשוט" — שומר במחנות המוות בפולין. הוא נידון לעונש מוות על ידי אותו בית משפט, ערער, ובית המשפט העליון קיבל את ערעורו וזיכה אותו מחמת הספק. מאמר זה משווה בין משפטים אלה דרך הנושאים: מסגרת הזמן והתקופה של המשפטים; הנאשמים במשפטים; אולמות המשפטים; שופטי המשפטים; התובעים במשפטים; ונאום הפתיחה שנשא; שאלת הסנגורים; פסקי הדין וגזרי הדין בשני המשפטים; ערעורי הנאשמים; סיכום — ההבדלים המרכזיים בין שני משפטים אלה. כאמור, בגיליון זה אנו מביאים יחידה שעוסקת בחקר נשים בשואה. אנו מביאים בה ארבעה מאמרים.

ג'ודי באומל-שוורץ פותחת במאמר מבוא: "למה לעסוק כלל ב'נשים בשואה'?

כנושא נפרד". לכאורה נראה כי חקר האישה בשואה היה לתחום דעת מקובל לצידם של הנושאים בחקר השואה שנחקרו מאז כינון התחום, אלא שהדבר היה למראית עין בלבד. להכריל ממגמות אחרות בחקר השואה שהתקבלו בכרכה בקרב הקהילה האקדמית הרחבה והיא אף טיפחה אותן, חקר האישה בשואה עורר פולמוסים והתנגדות, הן מצד החוקרים והן מצד דמויות ציבוריות ופובליציסטים. ליחידה זו יש פן של מיקרו-היסטוריה, ומאמרים אחדים בה מתבוננים על האישה או על נשים יחידות ומנתחות ממנה את מצבן ברגעים קיצוניים, את התנהגותן, את שאיפותיהן, את מגבלותיהן ואת החלטותיהן בתא המשפחתי ובמסגרות אישיות.

אביבה חלמיש כתבה מאמר שעוסק במשפחה יהודית מגרמניה אשר מחליטה להגר לארץ ישראל עם עליית הנאצים לשלטון: "אנו באנו ארצה מגרמניה, 1933: סיפורה של משפחה, סיפורה של תקופה". המאמר מגולל את סיפור העלייה והקליטה של בני משפחת מעז (Maass) – אב, אם וארבעת ילדיהם – שעלו לארץ ישראל מגרמניה בשנת 1933. המאמר נסמך בעיקר על סרטון משפחתי של 14 דקות ועל חוברת זיכרון לאם המשפחה, שהמירע והתוכנות העולים מהם מתקבצים לשתי סוגות: אוטוביוגרפיה – הסיפורים של הבן ושל שלוש הבנות, ובעיקר של השתיים הצעירות, הם בגדר פרקים באוטוביוגרפיה של כל אחד ואחת מהם ומעין רסיסים של אוטוביוגרפיה קבוצתית ומשפחתית; וביוגרפיה – הסיפורים המועלים הם אריחים בפסיפס הביוגרפי של אם המשפחה. נקודת המוצא היא שלשם הבנת הסיפור המשפחתי יש להכיר את הרקע ההיסטורי של ההתרחשויות המתוארות בסרטון. הסיפור המשפחתי תורם להיכרות נוספת עם התקופה ומשמש מקרה בוחן לתופעות כלליות שהתרחשו בה.

דליה עופר כתבה על "מעברים כמצבים קיצוניים: שתי נשים בשלטון הכיבוש הנאצי". המאמר מתמודד עם השאלה כיצד אפשר להבין מצבים קיצוניים בחוויותיהן של נשים בשלבים השונים של תקופת השואה. המאמר משתמש במיקרו-היסטוריה, ובמוקדו ניצבות שתי נשים שקולן נשמע. קול אחד הוא של שרה קופלר מווינה, שבשנים 1939-1940 התכתבה עם בתה אשר עלתה לארץ בעליית הנוער; וקול אחר הוא קולה של הגברת C (כך במקור) משמיעה את קולה בריאיון עם ססיליה סלפאק בוורשה בשנת 1942. המאמר מציג את דרכן של כל אחת מן הנשים להתמודד עם מצוקותיהן ואת המעברים המנטליים והמעשיים שהן חוות אגב התייחסות לשונה ולמשותף בין השתיים, שלדעת המחברת משקף נשים רבות בתקופת השואה.

מיכל שאול כתבה על "לכנות חורבה: הקמת משפחות חרדיות לאחר השואה". המאמר עוקב אחר השלבים השונים בתהליך הקמת המשפחה בידי שורדי השואה החרדים. תהליך זה התרחש בריכוזי שארית הפלטה באירופה, לאורך המסע לארץ ישראל או בתחנות הקליטה הראשונות בארצות שהן היגרו אליהן. כל אחת מהתחנות

המוכרות כתחנות טבעיות במסלול כינון משפחה יהודית דתית (שידוכים, קבלת אישור הלכתי להינשא, אירוסים, חתונה, ולבסוף לידת ילדים וגידולם) לוותה באתגרים מיוחדים; אלה השפיעו על עיצוב היחיד, על עיצוב המשפחות, ובסופו של דבר על עיצוב החברה החרדית כולה. דגש מיוחד הושם על חלקן של הנשים בתהליך זה.

בחלק העוסק בתייעוד ועדות אנו מביאים שלושה מקורות שטרם פורסמו: לאה לנגלבן מביאה "קטעים ושירים ממסיבת שמחת תורה בגטו קובנה". היא תרגמה מפולנית קטעים אלה, חדשים לקוראים בעברית. ניר איציק הביא כמה דפים מיומנה של רחל רונן, שנכתב בהיותה נערה בגטו לודז', ולא זכה לפרסום עד כה. היומן נכתב בפולנית ותורגם לעברית. דוד גולינקין מביא מכתב מהרב מרדכי גולינקין מדנציג לאב בית הדין במלבורן, אוסטרליה, שהוא מתאר בו את המצב כפי שהוא מבין אותו בפברואר 1938, ומבקש לדעת אם אפשר לצפות למקלט בתיווכו ליהודי דנציג.

בחלק העוסק בביקורת ספרים אנו מביאים ביקורת על שלושה ספרים שיצאו לאור בשנתיים האחרונות. יחיעם ויץ כתב מאמר ביקורת שכותרתו "משפטי הקורבנות" על ספרה של רבקה רוט באזור האפור – הקאפו היהודי במשפט, בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2019. שרון גבע כתבה ביקורת שכותרתה "קולן נשמע" על הספר השמיעיני את קולך ונסו הצללים. נשים בשואה, בעריכת בתיה רביר בהוצאת מורשת, 2019. אלי צור כתב ביקורת שכותרתה "אייכמן לעניים" או איוון האיום" על ספרו של תמיר הוד מדוע זכרנו לשכוח? פרשת דמיאניוק בישראל, בהוצאת רסלינג, 2020.

אנו תקווה שתמצאו עניין במאמרים המגוונים המובאים בגיליון זה.

ד"ר גרסיאלה בן דרור
עורכת